

Komenského myšlenkový model a problém osvícenství

V tomto příspěvku chci nadhodit několik myšlenek k problému vztahu Komenský - osvícenství. Jde skutečně jen o nadhození některých teoreticko-metodologických podnětů, které by snad mohly přispět při další práci na reintegraci Komenského do proudu evropského myšlení a evropské kultury. Jde o fázi, která je v onom reintegračním procesu naprosto nezbytná; bez ujasnění místa Komenského v onom proudu, jemuž se obvykle říká osvícenství, nemůže být tato reintegrace vůbec provedena.

Zároveň ovšem je třeba ujasnit některé otázky vztahující se k povaze osvícenství vůbec. Jde o dějinné místo osvícenství v evropském vývoji a jeho vnitřní strukturu.

x x x x x

Klademe-li si otázku, je-li osvícenství civilizační epocha nebo pouze myšlenkový proud, pak odpověď bude asi taková, že je to myšlenkový proud, přerůstající ve faktor civilizační aktivity. Myšlení je zde projevem, ale i podmínkou významného posunu sociálního.

Základní význam má vývoj ve dvou zemích, které vítězně prodělaly rané revoluce, v Nizozemí a v Anglii. Anglické osvícenství je více méně v souladu s anglickým vývojem po „slavné revoluci“ a napomáhá mu. Je přímo symbolické, že dílo Johna Locka, které je důležitým mezníkem osvícenství vůbec, splývá přímo s touto „slavnou“ revolucí. Anglie má pak rozhodující význam pro vývoj evropské osvícenské myšlenky; zejména francouzské osvícenství by se asi nemohlo vyvinout do své podoby bez zásadních podnětů, které čerpalo z Anglie.

Mluvíme-li o Francii, prosazuje se tedy osvícenství i v zemích, kde rané revoluce neuspěly a kde zvítězil absolutistický systém. Tzv. osvícenský absolutismus není jen nějakou koketérií nýbrž má závažný sociální dopad. Jde zejména o Prusko a Rakousko, ale i o Rusko, kde žádná raná revoluce poražena nebyla, kde šlo tedy o „osvícený“ absolutismus v nejčistší podobě. Je třeba si připomenout, že Herder, než odešel do středního Německa, pomýšlel i na to, stát se duchovním inspirátorem osvíceného ruského samoděržaví.

Vrcholu dosáhla ovšem osvícenská vlna ve Francii. Francie byla země, kde reformace byla poražena - podobně jako v Čechách. Absolutistický systém se tam po porážce reformace upevnil, země však není postižena oním tupým restauračním terorem jako Čechy; francouzská církev srůstá do značné míry s francouzským absolutismem a tento absolutismus je jiný než středoevropský absolutismus Habsburků.

Francie za absolutismu soupeří stále se svým anglickým rivalem, dívá se do Anglie a po „slavné“ anglické revoluci se od ní učí: pro nastupující francouzské osvícenství se Anglie stává přímo vzorem. Nejsilnější proud francouzského osvícenství je aristokraticko-měšťanského typu, jakým je anglické osvícenství ve svém lockovské^m rodokmenu. Zpočátku nevystupuje toto francouzské osvícenství ostře proti absolutismu, chtělo by stát osvítit. Teprve když se mu to nedaří, vstupuje na závěr „osvíceného“ století do revoluce, kterou parazitní francouzský absolutismus vyvolá; nemá totiž peníze a po téměř dvou stoletích svolá zástupce země, aby od nich peníze vymámil. Tím si podepíše rozsudek smrti.

Ve Francii prokázalo osvícenství svou sílu nejen tím, jak hrálo svou stoletou partii s absolutismem, aby jej nakonec po-

mohlo pohřbít. Dosáhlo však vrcholné podoby především proto, že se dokázalo vnitřně rozvrstvit, že dokázalo vnitřně vyžrát, což znamená, že se dokázalo svou vnitřní logikou rozestoupit a zformovat do dvou kvalitativně odlišných myšlenkových bloků, které v dalším bezprostředním francouzském vývoji k revoluci odhalily a manifestovaly svůj sociální význam. Jde o proud měš^tiansko-aristokratický a proud plebejský, které^{by} bylo možno přezdívat i na proud „voltaireovský“ a „rousseauovský“. Ten „voltaireovský“ je širší a napohled hlavní - nazývám jej „voltaireovský“, protože o Voltairovi jako o jeho jistém prototypu snad není sporu. Ten „rousseauovský“ je reprezentován především Rousseauem, i když zdaleka není na Rousseaua redukovatelný.

A zde začíná onen „problém osvícenství“, vytčený v záhlaví našeho příspěvku, který má ovšem rozhodující význam i pro vytčení vztahu Komenského k osvícenství. Patří Rousseau k osvícenství nebo nepatří? Na to se názory různily a různí. Někteří v něm vidí „romantickou antitézí“ k osvícenství, někteří „preromantickou fází“, která sice vzniká v linii osvícenství, ale stojí na jeho okraji a vede k jeho rozkladu, někteří v něm a v tom, co reprezentuje, spatřují demokratické a politicky radikální křídlo osvícenství, někteří tento problém zcela pomíjejí a osvícenství se jim zužuje na onen - dejme tomu - „voltairiánský“ proud.

Je zřejmé, že tato otázka je dosud temná a vyžaduje objasnění. Sám se domnívám, že jde o vypracování pojmu plebejského křídla osvícenství, který se ovšem nemůže spokojit jen s registrací politicko-sociální funkce této linie, ale musí usilovat o vystižení jejího myšlenkového modelu a hlubšího duchovního smyslu.

Vztah osvícenství k romantismu je komplikován^t tím, že romanⁱtismus je traktován většinou jako básnický a umělecký směr, který začal žít v plném slova smyslu na počátku 19. století.

I když přechody z polohy teoreticko-expozitorního literárního projevu do polohy poetického projevu, do polohy „literární literatury“ jsou časté a jsou více méně pravidlem jak u tzv. „vlastního romantismu“, tak u tzv. „osvícenské preromantiky“, nemohu se touto otázkou zde zabývat, přestože je velmi důležitá; musím se omezit na myšlenkový problém sám - nezávisle na jeho literární konkretizaci.

Budu při tom vycházet především z projevů expozitorní povahy. A cílem bude naznačit, že plebejské osvícenství řeší svým způsobem právě klasické problémy osvícenství, problém rozumu, problém pokroku a civilizace, problém lidského blaha a dosažení optima lidské realizace.

x x x x x

Max Horkheimer a Theodor Adorno, dva čelní představitelé Frankfurtské školy, kteří tvořili své dílo paralelně s vítězstvím nacismu v Německu a jejichž tvorba byla také šokem z tohoto nacistického triumfu na německé půdě silně poznamenána, napsali v americkém exilu za války významnou práci Dialektika osvícenství /Dialektik der Aufklärung, Amsterdam 1947/, která přes svou fragmentárnost dává důležité podněty k řešení našeho problému. Je v ní totiž zúžena pozornost na „rousseauovské“ osvícenství a „rousseauovský proud“ je zcela eliminován.

Osvícenství provádí v podání autorů matematizaci a fyzikalizaci rozumu, zvěčnění myšlení, likvidaci subjektivity, zbožnění lidského pudu sebezáchovy; sebezáchova se mění v rezignaci individua na sebe sama. Autoři vytýkají i socialismu, že podlehl osvícenskému duchu. V jednom fragmentu je analýzou Sadovy „Julietty“ a Nietzscheho se spekulativní emfází vyvozena konsekvence, že k pozitivismu degenerující osvícenský duch, který odzávorkoval iracionalitu, vytvořil podmínky pro ~~klamný~~ triumf fašismu jako vládu zločinu. V tom je v očích autorů zřejmě ona „dialektika osvícenství“.

S osvícenským rozumem se to tedy má dle této již proslavené knihy špatně. Je zde ovšem zároveň skvěle vidět, k jakým absurdním důsledkům dospívá moderní kritické myšlení, jestliže chápe osvícenství zúženě a jestliže ignoruje jeho vlastní dialektiku.

Neboť osvícenství nezlikvidovalo lidskou iracionalitu. Je zásluhou Fritze Valjavce, autora jedné z mála prací, které byly po válce ve střední Evropě o evropském osvícenství napsány /Geschichte der abendländischen Aufklärung, München 1961/, že v úvodní kapitole ke své knize poukazuje na to, „že rozum v průběhu 18. století stále důrazněji učil, že musí být respektovány iracionální síly, vzruchy mysli a pudy. Tak mohl iracionalismus, pochopený rozumem, přistoupit k tomu, čím se století skutečně projevovalo. Racionalismus tohoto století se podobá pouzdru, které do sebe pojalo i to, co je veskrze neracionální.“ Valjavec však dále tento svůj správný obecný poznatek málo a ne vždy správně konkretizuje; Rousseaua, kterého řadí na okraj osvícenství a do „předromantiky“, v tomto smyslu neinterpretuje, chápe jej jako toho, kdo osvícenství svým dílem rozkládal.

Domnívám se, že takový přístup je naprosto nedostatečný, neukáže-li se, že postoje, které vypracoval a zaujal hlavní představitel plebejského osvícenství J.J. Rousseau, jsou důsledným rozvinutím úlohy kritického rozumu, která byla vepsána na praporek osvícenského programu jako položka č. 1.

Neboť poznat iracionální a předracionální síly v lidské existenci je vítězstvím lidského rozumu, nikoliv vítězstvím iracionalismu nad racionalismem. Tento primitivní přístup postíhoval celou dlouhou dobu např. Freuda, vydávaného za iracionalistu. Rozpaky a primitivní myšlenkové úvahy nad Rousseauem byly a jsou stejné povahy. Teprve poznám-li iracionalitu, mohu se s ní snažit

pracovat a zvládat ji, pokud je to možné. To je vyšší stupeň kritické racionality a vyšší stupeň „osvíceného rozumu“, jímž překonáváme plochý a vulgárně osvětářský intelektualismus, zaměňovaný často za racionalismus.

V této kardinální otázce je tedy Rousseauovo pochopení ~~pod-~~staty povahy duchovních sil v člověku, jejich vazby a hierarchie hlubším poznáním - tzn. autentickým počinem osvíceného rozumu.

Totéž platí o chápání civilizace a jejího pokroku. Rozvoj a vzestup civilizačního procesu a jeho blahodárný účinek na „osvícené“ lidstvo - to byla další klíčová deviza osvícenského světového názoru, jak se tvořil a vytvořil v měšťansko-aristokratickém prostředí.

Pokud jde v tomto směru o Rousseaua, nebyl nepřitelem civilizačního pokroku, jak se o něm někdy tvrdí. To správně zdůrazňuje i Valjavec. Jenomže Rousseau ušel - užívaje svého kritického rozumu - o další mílový krok vpřed a pochopil, že civilizace je proces rozporný, že přináší pokrok a zároveň i škody. A pochopil zároveň, že hlavním strůjcem zla je sociální nerovnost, kterou civilizační proces zplodil a stále plodí a kterou je třeba překonat. To je geniální poznatek, který mnohonásobně předstihuje lineární - a nutno říci i naivní chápání civilizačního pokroku u jeho současníků. Rousseau přitom řeší problém civilizace antikapitalisticky a dává tím nejmarkantnější sociální výraz svému plebejskému racionalismu.

Dějinný triadický oblouk, v němž Rousseau našel řešení tohoto problému, je možno dnes již označit za spekulaci metafyzického rozumu, ovšem toto schéma dávalo tehdy perspektivu „obecnému člověku“; proto se také s tvrdošíjností po celá století stále vynořovalo. Stvořilo zejména u Rousseaua dějinnou dialektiku a není proto divu, že dosahuje později až k Marxovi.

A ještě na jeden moment bych chtěl upozornit. Jestliže cílem měšťanského osvícenství je vyspělá občanská společnost, ve které si saturevaný občan dobývá a zajišťuje přiměřené a důstojné postavení, klade plebejské osvícenství hlavní důraz na vyvinutí dokonalého člověka, který se v onom dějinném oblouku „vrací“ ke své lidské podstatě. U Rousseaua je dokonce tento problém krajně vyostřen v tom smyslu, že výchova občana stojí v konfliktu s výchovou člověka.

Celostný člověk musí ovšem umět korigovat své vlastní „ego“ se zřetelem na pospolitost, v níž žije a jejímž je členem. V tom je základ socializace člověka. Zároveň je vyvinuta představa o určujících silách v lidské podstatě, která tuto socializaci na rozdíl od běžného egotického chápání člověka umožňuje. Tato představa je zatím rovněž poznamenána metafyzickou důvěrou v „bezproblémovost“ lidské podstaty a bude teprve později zvědečtjena. Je to ovšem představa, která sociálnímu chápání lidské existence otevírá cestu.

Důležité nyní je to, jak další vývoj prověřuje všechny tři hlavní polohy osvícenského postoje, které v předrevoluční Francii vykrytalizovaly. Revoluce ničí „osvícenský“ absolutismus v celé Evropě; po ní je absolutismus již jen reakčním fenoménem. Revoluce odhaluje rovněž iluzivnost měšťansko-aristokratického osvícenství - jeho představy o neomezeném lineárním rozvoji občanské civilizace se v evropské bouři, vyvolané francouzskou revolucí, hroutí. V politické sféře z tohoto proudu osvícenství přežívá liberalismus, filozoficky se osvícenské vidění věcí tohoto ražení sesychá v pozitivismus a agnosticismus.

Co přežívá plně a dále se rozvíjí, je jedině plebejské osvícenství, které obohaceno německou romantikou v celostním chápání bytostných lidských sil a v novém řešení problému dělby práce vyústuje do humanismu Marxova jako vrcholného projevu

kultivovaného „osvíceného“ plebejství. Jeho romantický náboj však, jak jsme viděli, vzniká už dávno před francouzskou revolucí.

x x x x x

Dostáváme se konečně ke Komenskému. Hlavní zásady svého výkladu Komenského díla jsem se pokusil vyložit v minulých letech zde v Uherském Brodě a nebudu tyto vývody opakovat.

Na loňském symposiu jsem se pokusil Komenského dílo charakterizovat jako syntézu reformačního a renesančního racionalismu. Je třeba si ovšem znovu uvědomit, že tato syntéza vzniká v 17. století po závěrečné porážce české rané revoluce a jako důsledek této porážky. Protože Komenský se s touto porážkou nesmiřuje, vzniká konfliktní situace, jakou nezažila vlastně žádná evropská země. Z této konfliktní situace vzniká Komenského dílo jako pokus řešit konflikt.

Máme tedy Komenského základní postoj, jak se vyvinul v polovině dvacátých let 17. století, a konflikt, který jak víme je vždy základem a východiskem romantického řešení, pokud k němu tvůrce najde sílu a odvalu. Obrovské úsilí o harmonizační zpracování vlastního řešení jako by odpovídalo obrovské hloubce propasti, kterou bylo třeba Komenskému překlenout.

Komenský ve výstavbě svého učení o člověku přikládá rozumu obrovskou úlohu, ačkoliv zůstává stále teistou; jeho osobitá teozofie však tento teismus výrazně modifikuje a odděluje od středověku. O tom, jak je božský a lidský rozum Komenským konkrétně chápán, musí být teprve napsána monografická studie. Ve své důvěře v rozum spadá ovšem Komenský naprosto do linie rodičního se osvícenství.

Již dnes je jasné, že rozum je Komenskému tou silou, která ukazuje cestu dalším lidským mohutnostem, jež přitom on sám chápal jako směřodáté a rozhodující. Rozum Komenského není inte-

lektualisticky zploštěn, nepřekrývá ostatní mohutnosti lidského ducha, ale slouží jim. Je faktorem totality lidské existence. To v Komenského Panegersii vycítil již Herder jako myslitel, stojí v téže linii .

Základní lidská mohutnost je Komenskému svobodná lidská vůle a základní funkce člověka je tvořivá činnost v přírodním a lidském světě. Komenský v tomto smyslu stojí na počátku plebejské linie osvícenství.

Na jejím počátku stojí i v chápání pokroku v lidských dějinách. Ten není pojímán jako lineární postup a růst občanské civilizace, ale jako dějinná triáda: lidská skutečnost - její degenerace a pád - restituce a re-formace, dosažení stavu odpovídajícího lidské podstatě. V Komenského filozofickém chiasmu je patrně poprvé formulována dějinná triáda revolučního romantismu nové doby. V jeho koncepci pokroku je již zřetelně obsaženo poznání, že proces civilizace je proces rozporný. A základní problém civilizace řeší Komenský antikapitalisticky jako později Rousseau.

Hlavním cílem Komenského není dokonalý občan, ale dokonalý člověk. I když napětí mezi výchovou občana a člověka není tak vyostřeno jako později u Rousseaua a panuje zde spíše harmonie, kladě Komenský větší důraz na vznik dokonalého člověka. Občan i člověk Komenskému splývají v tom, že oba pracují. Práce člověka je však především kategorií antropologickou a existenciální.

A protože tedy hlavní hodnotou v Komenského socioantropologii je pracující člověk, umožňuje Komenského myšlenkový model postihnout ideovou náplň plebejského směru osvícenství v jeho zárodečném stadiu a uchopit romantický náboj jeho myšlenkového a civilizačního postoje v období jeho zrodu.

Závěrem tohoto příspěvku bych chtěl vyzvednout to, že na vztah Komenského díla k myšlenkovému světu romantiky upozornil u nás poprvé Jaromír Červenka ve svém referátu na olomoucké konferenci k prvnímu vydání Komenského Konzultace právě přesně před dvaceti léty. Jaromír Červenka, jenž stál na čele kolektivu, který tuto edici uskutečnil, vyzvedl tak v důležitém okamžiku rys, který je pro integraci Komenského do evropského myšlenkového vývoje mimořádně důležitý.

Jako jeden z těch, kteří koncem padesátých let a v letech šedesátých usilovali o položení základů k marxistickému výkladu dějin českého myšlení a české filozofie a kdo se logikou své vlastní práce dostal ke Komenskému, chtěl bych zde vyslovit uznání a poděkování docentu Červenkoví nejen za tento významný podnět, ale i za jeho dlouholetou plodnou práci v oblasti kome- niologie.

Červenkovu ukázání směru bylo mi tehdy inspirací k vlast- nímu uvažování a studiu, jehož výsledkem je předložený příspě- vek o romantickém náboji Komenského myšlenkové tvorby.

Zusammenfassung

Das comenianische Gedankenmodell und das Problem der Aufklärung

Die Beziehung des Werkes Komenský's zur Aufklärung wurde bisher in seiner Heimat fast nie zum Thema. Zur Lösung der Frage ist nötig sich eine gewisse Klarheit über das comenianische Gedankenmodell zu schaffenⁿ, sowie den Begriff der Aufklärung zu überprüfen. Weil eine sichtbare Linie von Comenius zu Herder führt, geht es auch darum, die Beziehung der Aufklärung zur Romantik zu erhellen.

In reifer Gestalt taucht das Problem zum erstenmal in Frankreich auf, wo Rousseau die kritische Vernunft zu einer höheren Form der Selbstreflexion und des Selbstbewusstwerdens der menschlichen Ratio erhebt, die Rolle der arationellen Kräfte in der menschlichen Existenz erkennt, den Prozess des geschichtlichen Fortschritts und der Zivilisation als widersprüchlich erfasst und eine antikapitalistische Lösung der inneren sozialen Gegensätze vorschlägt; das Glück des Menschen liegt in freier Entfaltung der menschlichen Totalität, die der Mensch im triadischen geschichtlichen Bogen zurückgewinnt.

Diese Position des „aufgeklärten Plebejertums“ kann man bei Comenius in ihrer Entstehungs^{g/}form auffinden.